

праць. – Київ-Вінниця, 2004. – Вип. 4. – С. 462–466.

31. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 року (№ 347/2002) // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>

32. Ушакова Н. Новітні навчальні ресурси – передумова реалізації вимог Болонського процесу / Н. Ушакова // Освіта України. – 2004. – № 91. – С. 8.

33. Фоменко А.В. Комп'ютер як засіб організації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках історії: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / А.В. Фоменко. – Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 256 с.

34. Чернилевский Д.В. Дидактические технологии в высшей школе: учебн. пособие для вузов / Дмитрий Владимирович Чернилевский. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 437 с.

Анна Чик

УДК 316.93

Колективна пам'ять як чинник формування цивілізаційної ідентичності громадян України

У статті розглядається вплив колективної пам'яті на формування цивілізаційної ідентичності громадян України. Аналізується проблема колективної пам'яті та різні підходи до розуміння колективної пам'яті як важливого чинника, який впливає на становлення і розвиток різних форм соціальної ідентичності.

Ключові слова: колективна пам'ять, цивілізаційна ідентичність, писемність, цивілізаційний поступ, громадяни України.

This article examines the influence on the formation of collective memory civilizational identity of citizens of Ukraine. The problem of collective memory and different approaches to understanding the collective memory as an important factor that influences the formation and development of various forms of social identity.

Key words: collective memory, civilizational identity, writing, civilizational development, the citizens of Ukraine.

В умовах глобалізації, соціально-економічних й політико-правових трансформацій в Україні помітно зростає інтерес до відродження національної культури, збереження традицій і базових цінностей, відновлення колективної пам'яті як одного з головних чинників формування як національної, так і європейської цивілізаційної ідентичності громадян України. Серед чинників, що перешкоджають нівеляції спільної ідентичності будь-якого суспільства, чи не найважливішими є національна культура і колективна пам'ять. Тема пам'яті у просторі філософських досліджень була актуалізована статтями М. Поповича, С. Пролеєва, О. Білого, І.Бондаревської, А. Богачова, В.Кебуладзе, опублікованими в шостому числі журналу «Філософська думка» за 2013 рік.

Глобалізований світ не тільки не відсуває колективну пам'ять на задвірки історичного процесу, але, навпаки, відроджує, як підкреслює Е. Сміт, етнопонаціональні міфи, історичну пам'ять і давні традиції. Багато в чому вибух інтересу

до минулого, а також відродження етнопонаціональних міфів і традицій можна розглядати як своєрідну відповідь національних спільнот на уніфікуючі й нівелюючі виклики, породжувані глобалізованим світом [13, с. 55-76]. Для формування національної ідентичності громадян певної держави, як зазначав Е. Сміт, їх «слід вчити тому, хто вони, звідки вони походять, і до чого вони йдуть» [14, с. 12]. Для цього науковці та представники громадськості збирають і «компонують» у цілісні наративи різні історії про минуле, які стають спільними історіями, приймаються і поділяються громадянами даної держави. Саме завдяки спільним історіям, характерним для тієї чи іншої спільноти (родини, соціальної групи, етносу, нації) можуть виникнути почуття співпричетності й приналежності до даної спільноти, що сприяє становленню і розвитку емоційної складової національної ідентичності. Такі спільні історії про минуле, які приймають члени даної спільноти, є однією з форм прояву *колективної пам'яті*, яку можна визначити як сукупність уявлень про минуле, що в

даному соціумі (в суспільстві або в спільноті), на даний історичний момент стає домінуючою і утворює щось на зразок загальнозрозумілого здорового глузду (М. Феретті). Колективні уявлення про історичне минуле (які можуть поживляватися, актуалізуватися, конструюватися заново в міжособистісному дискурсі, будучи пропущеними через призму групової ідентичності, відтворюються з урахуванням сьогодення, актуальних інтересів та цілей групи [12, с. 84].

Відомо, що колективна пам'ять має велику потенційну здатність зберігати в масовій свідомості членів суспільства оцінки подій минулого, які перетворюються на ціннісні орієнтації, що визначають вчинки й дії людей. Вплив колективної пам'яті на свідомість і поведінку людей може консолідувати суспільство, але може мати й деструктивний характер. У світовій науці все частіше дискутується питання про те, які соціально-історичні цінності, знання, зразки поведінки, елементи народної творчості повинні бути збережені й передані наступним поколінням для забезпечення ефективного розвитку, для збереження соціального порядку. У практичній площині розглядаються оптимальні способи й технології трансляції культурно-історичного досвіду. Збереження колективної пам'яті національної спільноти – це загальнонаціональна проблема, вирішення якої виходить на рівень державної політики.

Отже, розробка теоретико-методологічних засад, вивчення специфіки впливу колективної пам'яті на становлення національної та європейської цивілізаційної ідентичності громадян України є одним з пріоритетних завдань сучасного українознавства. Актуальність комплексного українознавчого дослідження даної проблеми обумовлюється необхідністю наукового забезпечення формування громадянського суспільства та модерної української нації європейського типу.

Методологічною основою дослідження колективної пам'яті як чинника формування національної та цивілізаційної ідентичності є комплексний підхід, який поєднує діалектичний, аналітичний, компаративний, системно-структурний та герменевтичний методи. Методологічними орієнтирами виступають загальнонаукові методи і прийоми аналізу, синтезу, диференціації, узагальнення й теоретичного моделювання, які сприяють систематизації та

упорядкуванню матеріалу, а також принципи об'єктивності, історизму, єдності історичного та логічного. Теоретичною основою нашого дослідження є концепція колективної пам'яті, яку ввів у науковий дискурс французький соціолог М.Хальбвакс (котрий розглядав колективну пам'ять як пам'ять про спільне минуле, що зберігається членами тієї чи іншої групи, соціального класу, етносу або нації), а також концепція «місць пам'яті» французького вченого П.Нора.

Наприкінці ХХ століття (багато в чому завдяки працям М. Хальбвакса) приходить усвідомлення того, що пам'ять являє собою «особливу дію, винайдену людьми в ході їх історичного розвитку, яка з'являється тоді, коли виникає соціальна поведінка» [12, с. 96]. Обумовленість соціальним середовищем того, що запам'ятовується і забувається, підкреслює соціальну природу пам'яті: саме колективи та групи задають зразки тлумачення подій і підтримують їх у колективних спогадах. Колективна пам'ять виступає тут «тим загальним, що конститує суспільство як таке і є запорукою його ідентичності» [11, с.106].

Дослідження колективної, соціальної та історичної пам'яті мають, як правило, *міждисциплінарну основу* і в науці представлені досить широко. Вивчення даної проблематики є у працях таких учених, як: Платон, Аристотель, А.Августин, Т. Гоббс, Д. Локк, І. Кант, Г.Гегель, В. Дільтей, А. Бергсон, Е.Дюркгейм, Ф. Ніцше, Е. Гуссерль, М.Хайдеггер, М. Хальбвакс, М. Блок, П.Рікер, М. Бердяєв, Л. Лопатін, В.Соловйов, Ю. Лотман, М. Фуко, Я.Ассман, П.Х. Хаттон, Дж. Фертнес, П.Нора та ін. В українській соціогуманітаристиці даній проблематиці були присвячені дослідження В. Артюха, Т. Біленко, Ю. Зерній, Л. Зашкільняка, А.Киридон, Л. Стародубцевої, О.Фостачук та ін.

Відомо, що у *соціології* пам'ять тлумачиться як соціальне явище і розглядається з позицій існування колективних уявлень (Е. Дюркгейм, Л.Леві-Брюль, М. Хальбвакс та ін.), а також через зв'язок соціальної пам'яті з повсякденністю (А. Шюц, Е. Гідденс, П.Бурдьє, Н. Луман, П. Бергер, Т.Лукман). У *психології* феномену пам'яті також відводиться важливе місце (П.Жане, П. Блонський, Ф. Бренгано, В.Вундт, У. Джеймс, З. Фрейд, К. Юнг, Е.Фромм, Л. Виготський, О. Асмолов, О.Леонтьєв, О.Лурія, Т. Рібо, Ж. Піаже, С.

Рубінштейн, Р. Солсо, А. Смирнов, Р.Клацки, Г. Еббінгауз, З. Шмідт та ін.).

Людська пам'ять була предметом досліджень багатьох давніх мислителів: Платона, Аристотеля, Августина Блаженного та ін. Платон і Аристотель наголошували на позаіндивідуальному характері людської пам'яті, апелюючи при цьому до зовнішніх джерел запам'ятовування й актуалізації певних спогадів [9; 2]. «Пам'ять, спрямована на те ж саме, на що спрямовані й відчуття (pathēmata), а пов'язані з цими відчуттями враження (pathēma), здаються як би записуючими в нашій душі відповідні висловлювання. І коли таке враження (pathēma) записується правильно, то від цього у нас з'являються справжні думки й істинні висловлювання; коли ж цей наш писар зробить помилковий запис, виходять висловлювання, протилежні істині» [10, с. 37]. Аристотель зазначає в трактаті «Про пам'ять і пригадування», що «не можна пам'ятати майбутнього, бо воно – предмет думки і передбачення; немає пам'яті і про сьогодні, бо воно осягається відчуттям – ми ж не пізнаємо відчуттям ні майбутнього, ні минулого, але тільки сьогодні. Пам'ять же є пам'яттю про минуле» [3, с. 158–173].

Августин у «Сповіді» та інших творах стверджує, що людина наділена розумом, волею і пам'яттю; що минуле зобов'язане своїм існуванням нашій пам'яті, а майбутнє – нашій надії. Він розкриває зв'язок пам'яті з часом (хроносом), акцентуючи увагу на їх протилежній спрямованості [1; 2, с. 187].

Дж. Локк припускає, що спогади є основою і особистісної, і соціальної ідентичності (говорячи сучасною мовою), що дозволяє розглядати пам'ять не тільки як властивість людської свідомості, але і як важливий елемент духовного життя суспільства [7, с. 107].

А. Бергсон розглядав існування двох типів пам'яті – звички й мимовільного пригадування, з чого він виводив таку важливу функцію пам'яті як забезпечення існування минулого в сьогодні, роблячи крок до розуміння важливості спогадів для нормального функціонування як людини, так і суспільства в теперішньому часі [4, с. 61–75].

Ю. Лотман не тільки запропонував цікавий підхід до класифікації пам'яті, але й пов'язав людську пам'ять із писемністю та розвитком цивілізації. Дослідник підкреслював, що «писемність – це форма пам'яті. Подібно до того, як індивідуальна

свідомість має свої механізми пам'яті, колективна свідомість, виявляючи потребу фіксувати дещо загальне для всього колективу, створює механізми колективної пам'яті. До них треба віднести і писемність. Але чи є писемність першою і, найголовніше, єдиною можливою формою колективної пам'яті? Відповідь на це питання треба шукати, виходячи з уявлення про те, що вважається вартим для запам'ятовування, а це останнє залежить від структури та орієнтації певної цивілізації» [8, с. 11].

Аналізуючи вплив появи писемності на *цивілізаційний поступ людства*, Ю. Лотман писав, що усна пам'ять мала обмежений обсяг і строго встановлювала, що саме необхідно зберігати. Все необов'язкове забувалося. А писемність дозволила зберігати непотрібне і нескінченно розширювати обсяг того, що запам'ятовується.

Дописемні цивілізації не мали достатньо розвинених форм пам'яті. Значний розвиток мнемотехніки відображався у зберіганні довжелезних епічних текстів. А існування колективної пам'яті, збереженої за допомогою ритуалів і обрядів та виділення спеціального інституту «хранителів пам'яті», підтверджується численними історичними даними. Опорними пунктами колективної пам'яті були урочища і небесні світила, які використовувались як мнемонічні знаки. Ставлення до циклічного переміщення зірок як до «інструкції для сільськогосподарських робіт» поширене у неписьменних цивілізацій. Поява писемності скасувала і піддала забуттю розвинену культуру усної пам'яті [8].

Ю. Лотман наголошував, що поява писемності відкрила еру індивідуальної творчості. До тих пір зберігалось лише те, що «проходило цензуру колективної пам'яті і включалося в традицію». Можливість записувати відкрила двері перед індивідуальною творчістю, різко змінила статус окремої особистості. З цього моменту цивілізація пов'язується з ідеями особистості та індивідуальної творчості. Традиції відводиться консервуюча функція, а особистість стає «дріжджами історії», її «динамічним началом». У зв'язку з цим «винахід робиться повсякденним фактом, а швидкість історичного процесу різко зростає». Автор зазначає, що певний паралелізм явищ можна спостерігати й після винайдення друкарства, адже епоха друку стала часом, коли місцевий діалект, з одного

боку, і сакральна мова (латинь, церковнослов'янська мова, класична арабська), межі якої були не політичними чи національними, а конфесійними, – з іншого, змінилися національною літературною мовою. Книгодрукування кардинально розширювало сферу науки і освіти. Ренесанс сприймався людьми, що жили в цю епоху, як час безмежного розширення всіх можливостей [8, с. 3-10].

Метою проведеного нами дослідження було з'ясування конструктивного впливу колективної пам'яті на формування цивілізаційної ідентичності громадян України. Процес формування і трансформації цивілізаційної ідентичності громадян України вивчався дослідницькою групою під керівництвом Т. Воропаєвої упродовж 1991 – 2014 рр. в рамках кількох наукових проектів Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка (до вересня 2000 р. цей проект виконувався у відділі етнології Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка), в яких активну участь брали студенти й аспіранти факультетів психології, соціології, філософського, геологічного та механіко-математичного факультетів. Ці проекти були підтримані Фондом «Відродження», Фондом Фрідріха Еберга, Міністерством України у справах науки і технологій, Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, а також Асоціацією українських банків [5; 6; 15].

Ми погоджуємося з Т. Воропаєвою в тому, що цивілізаційна ідентичність – це результат отождолення суб'єктів (як колективних, так і індивідуальних) з тією чи іншою цивілізаційною спільністю, представниками якої дані суб'єкти вважають себе. Як правило, цивілізаційна ідентичність практично не усвідомлюється людьми в їхньому повсякденному житті. Вона актуалізується переважно тоді, коли суб'єкт зустрічається з представником іншої цивілізації або ж у тих випадках, коли виникає необхідність осмислення цивілізаційної ролі та місії власної країни [5, с. 17-18]. Ми вважаємо, що цивілізаційна ідентичність є однією з форм соціальної ідентичності.

Упродовж 1991-2014 рр. було обстежено 46 000 респондентів віком від 18 до 87 років (статистична похибка не перевищувала 2,2%). Надійність результатів проведеного дослідження забезпечувалась належним методологічним обґрунтуванням;

використанням сукупності адекватних діагностичних методик, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; репрезентативністю вибірки, використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних.

Теоретичні й емпіричні дослідження нашої групи показали, що за допомогою адаптованого Опитувальника колективної ідентичності (який розробили Р. Лухтанен і Дж. Крокер) можна виявити високий, середній та низький рівні цивілізаційної ідентичності громадян України. Комплексний підхід дозволив нашій групі простежити динаміку становлення європейської цивілізаційної ідентичності громадян України: 1) у 1999 – 2008 рр. відбувалося утвердження європейської цивілізаційної ідентичності (коли стала помітною тенденція до збільшення показників європейської ідентичності, як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин); 2) найвищого рівня розвитку європейська цивілізаційна ідентичність досягла в 2004 – 2005 рр. (зокрема, у 2005 р. високий рівень європейської ідентичності мали 37% респондентів, а низький рівень – 18%); 3) до 2010 р. у етнічних українців на Півдні і Сході України спостерігалася тенденція до зростання європейської цивілізаційної та національної ідентичності (у 2010 – 2013 рр. цей процес призупинився); 4) найбільш стрімко європейська цивілізаційна ідентичність зростає у жителів великих міст; була виявлена синхронізація підйомів і спадів у розвитку національної та європейської цивілізаційної ідентичності громадян України в 1999 – 2013 рр.; 5) європейська ідентичність до 2013 р. не втрачала своєї значущості для громадян України тому, що запит на європейськість є дуже сильним в українському суспільстві (хоча наявність в українських ЗМІ проєвропейської риторики поєднується з повною відсутністю виваженої політики ідентичності в Україні) [6, с. 157 – 161].

Проведені автором даної статті дослідження були спрямовані на вивчення впливу колективної пам'яті громадян України на розвиток їхньої цивілізаційної ідентичності. Усього було обстежено 140 респондентів з високим рівнем європейської цивілізаційної ідентичності та 140 респондентів з низьким рівнем європейської цивілізаційної ідентичності. Проведене

дослідження показало, що якість репрезентації «реперних точок» колективної пам'яті українського народу в індивідуальних мнемічних структурах респондентів 1 групи (з високим рівнем європейської цивілізаційної ідентичності) *значно відрізняється* від репрезентації тих самих «реперних точок» в індивідуальних мнемічних структурах респондентів 2 групи (з низьким рівнем європейської цивілізаційної ідентичності). Колективні уявлення (про минуле України, про її цивілізаційний розвиток та цивілізаційну належність, про ключові історичні події і факти, про видатні постаті та внесок України в європейську та світову культуру і науку тощо) членів 1 групи є більш конструктивними, збалансованими, ціннісно насиченими у порівнянні з колективними уявленнями представників 2 групи, в якій ці уявлення є деструктивними, розбалансованими, деформованими, дискретними і конфліктними.

Цивілізаційна ідентичність представників 1 групи характеризується рефлексивністю, внутрішньою (ціннісно-зумовленою) мотивацією процесу самовизначення, сильно вираженими емоційним, когнітивним та регулятивним компонентами ідентичності, наявністю глибинних зв'язків із відповідними культурами та спільнотами, готовністю захищати базові цінності й інтереси даних спільнот. Цивілізаційна ідентичність представників 2 групи характеризується формальністю, зовнішньою мотивацією процесу самовизначення, ціннісно невизначеністю, слабо вираженими емоційним і когнітивним компонентами ідентичності, розмитістю зв'язків з відповідними спільнотами.

Проведене дослідження показало, що в структурі колективної пам'яті громадян України з розвинутою європейською цивілізаційною ідентичністю важливе місце займають такі «реперні точки», як доба склавинів та антів, епоха Київської Русі та Галицько-Волинської держави, Козацька доба, творчість Тараса Шевченка, епоха УНР, а також Помаранчева революція та Революція Гідності. Респонденти з 1-ої групи мають вищий рівень знань, переконань і уявлень про дані історичні події, ніж респонденти з 2-ої групи.

Отже, конструктивні індивідуальні «проекції» колективної пам'яті українського народу показують, що колективна пам'ять

може виконувати функцію певного «каркаса» не тільки національної, але й цивілізаційної ідентичності. Таким чином, серед чинників, що найбільше сприяють формуванню європейської цивілізаційної ідентичності громадян України чи не найважливішим є колективна пам'ять українського народу.

1. Августин. Творения. О граде Божием. – Т. 4. – СПб., Киев: Алетейя, УЦИММ-Пресс, 1998.
2. Августин Аврелий. Сповідь. – К.: Основи, 2004.
3. Аристотель. О памяти и припоминании / Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 158 – 173.
4. Бергсон А. Две формы памяти // Хрестоматия по общей психологии. М.: Наука, 1979. – С. 61-75.
5. Воропаева Т. С. Трансформация цивилизационной идентичности граждан Украины / Т. С. Воропаева // Новый университет. – Йошкар-Ола: Коллоквиум. 2011. – № 10. – С. 17 – 22.
6. Воропаева Т. С. Трансформація релігійної, національної та цивілізаційної ідентичності громадян України (1991 – 2012 рр.) / Т. С. Воропаева // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Матеріали 4-го Міжнародного конгресу світового українства. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – 628 с. – С. 157–161.
7. Локк Д. Опыт о человеческом разуме // Избранные философские произведения в 2-х томах Т. 1. М.: Наука, 1960.
8. Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культур // Языки культуры и проблемы переводимости. – М., 1987. – С. 3 – 11.
9. Платон. Тезет // Собрание сочинений в 4-х томах Т. 2. – М.: Мысль, 1993.
10. Платон. Федр // Собрание сочинений в 4-х томах – Т. 2. – М.: Мысль, 1993.
11. Романовская Е. В. Феномен памяти: между историей и традицией // Е.В. Романовская. – Философия и общество. – 2010. – № 1. – С. 100 – 112.
12. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с франц. С.Н. Зенкина / М. Хальбвакс. – Москва: Новое издательство, 2007. – 142 с.
13. Smith A.D. National Identity and the Idea of European Unity / A.D. Smith. – International Affairs. – 1992. – № 68. – P.55–76.
14. Wertsch J.V. Voices of Collective Remembering / J.V. Wertsch. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
15. Voropayeva T. Theoretical and empirical aspects of the formation of national and European identity of citizens of Ukraine (1991 – 2011) // European Science and Technology [Text]: materials of the international research and practice conference, Wiesbaden, January 31st, 2012 / publishing office «Bildungszentrum Rodnik e. V.». – Vol. II. – Wiesbaden, Germany, 2012. – 776 p. – P. 710-720.